

Anmeldelser og Noter

Carl Jørgensen:

SØREN KIERKEGAARD - EN BIOGRAFI
Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1964.

For et Par Aar siden mødtes Overlæge Carl Jørgensen og jeg tilfældigt en Dag paa Gaden overfor Nørreport og faldt i Snak. Jeg fortalte ham, at jeg kom fra Gads Forlag, hvor jeg havde fået antaget et Arbejde om »Søren Kierkegaards Poenitense«. »Og jeg,« sagde Carl Jørgensen, »er paa Vej til Arnold Busck med en Biografi af Kierkegaard paa 5 Bind!« Efter at have ønsket hinanden Lykke og Held med vore Foretagender drog vi hver til sit. — Tiden gik, og i Løbet af 1964 udkom Carl Jørgensens Værk, Bind for Bind som planlagt; første Bind omhandlede: den unge Kierkegaard; andet Bind: den pseudonyme Digter og Forfatter Kierkegaard; tredje Bind om den kristne Forfatter Kierkegaard; fjerde Bind om den tavse Kierkegaard; og endelig femte Bind om den voldsomme Kirkestormer Kierkegaard.

Da Forfatteren paa Titelbladet kalder sit Arbejde: »En Biografi med særligt Henblik paa hans personlige Etik,« gik mine Tanker uvilkaarligt til de fremtrædende Værker om Kierkegaard fra forrige Aarhundrede, *Georg Brandes'* Bog fra 1877, væsentligt om Æstetikeren, *Harald Høffdings* fra 1892: Kierkegaard som Filosof og *Chr. Jensens* (Ovnbøl): Kierkegaards religiøse Udvikling, fra

1898. Her manglede just et Arbejde om Kierkegaard som Etiker. Var det denne Mangel, Carl Jørgensen havde i Sinde at afhjælpe? Selvom man i første Bind lades noget i Uvished om Forfatterens Hensigt med det store Arbejde, opdager man efterhaanden, at han har større Maal for Øje end at udfylde et Hul i Fortidens Bidrag til Forstaaelsen af Kierkegaard.

Nej, Forfatteren, der er en kendt Nervelæge, er ude efter at skaffe os en omfattende Levnedsskildring af Kierkegaard, en Biografi med Hovedvægten lagt paa Kierkegaards Personlighed. Der turde jo ogsaa nu i den forløbne Del af det tyvende Aarhundrede være sket saa meget m. H. t. Udforskningen af Kierkegaards Gaade, at Tiden for en saadan større Biografi skulde være inde. For at holde os til de hjemlige Egne, saa foreligger bl. a. *P. A. Heibergs* dybtborende Arbejder, *Fritbiof Brandts*: Den unge S. Kierkegaard m. m., *Hjalmar Helwegs* psykiatriske Studie over Kierkegaard. Og *Eduard Geismar* har skrevet sit 6 Binds Værk. Det er i denne Sammenhæng, vi skal anbringe Carl Jørgensens Arbejde som en Afslutning paa den forløbne Tids Arbejde med Kierkegaard.

Men er det saa *Bogen om Kierkegaard?* – Ved Afsløringen af Mindetavlen for Kierkegaard i Porten ind til Gyldendals Gaard (Kierkegaards Latinskole) udtalte daværende Kulturminister J. Bomholt, at

han gerne vilde slide adskillige Trapper for at fremskaffe Midler til den virkelige, store Biografi af Kierkegaard. – Der er bare det at sige, at et saadant videnskabeligt Standardværk umuligt kan skabes af en enkelt Mand, naar det gælder Kierkegaard. Her vil det være nødvendigt med et team-work, hvor adskillige Forskere og Specialister i Kierkegaard træder i nøje Samarbejde under Ledelse af en kyndig Redaktør. Men Tiden er næppe inde endnu til, at dette Storværk paa mindst en halv Snes fyldige Bind kan fremkomme. Det maa blive Fremtidsmusik. – Men det er heller ikke noget saa stort, Carl Jørgensen har stilet efter med sit Værk, men noget mere beskedent. I II Bind Side 19 siger han: »For Litteraturhistorikeren er det Værket, der er Hovedsagen, for Biografen er det Manden. For Biografen er Skrifterne Manifestationer af S. Kierkegaards Aand, og vi maa derfor markere dem og kortelig angive Skrifternes Karakter og Indhold; men vi maa resignere m. H. t. en udførlig Behandling af dem . . . Men det er mig et Haab og en Trøst, at selv Læsere, der kommer til Kierkegaard med overvejende litterære, filosofiske eller teologiske Interesser, vil kunne have Gavn og Læsehjælp af en *tilforladelig Biografi*.« – Efter denne Redegørelse, som vist egentlig burde have staaet i første Bind, ved man Besked om, hvad vi kan vente os af Værket, og hvorledes man skal bedømme Resultaterne. Der er ikke Tale om det store afsluttende Værk om Kierkegaard, men om en sober og redelig Levnedstegning af vor nu berømte Landsmand, hvor man ikke i første Række skal søge saglig

Bedømmelse af Værkerne, men møde en erfaren Læges Syn paa Manden S. Kierkegaard, som han viser sig under Livets bevægede Oplevelser. Og efter min Betragtning har Forfatteren holdt Ord, og vi har faaet just en tilforladelig Biografi, som vi kun kan være taknemlige for, saa meget mere som Geismars forlængst er forældet.

Jeg skal dog ikke skjule, at jeg ved første Gennemlæsning irriteredes noget ved den stadig stigende *Mængde af Citater* af Kierkegaard; var det dog ikke et Nummer for meget af det gode? For at gøre en Prøve spurgte jeg et Par Mænd, der ikke kunde kaldes egentlige Kendere af Kierkegaard, om hvad de mente om Biografiens Citatmængde? De udtalte begge, at det havde været dem en særlig Glæde ved denne Biografi at se Kierkegaards Værker belyste af han egne Udtalelser fra Papirerne, der var nye og ukendte for dem. Ved en senere Gennemlæsning har jeg da ogsaa maattet sande, at skal en Læser have Forudsætning for virkelig at lære S. Kierkegaard at kende ved Arbejdsbordet, er mange Citater nødvendige. Ved sine efterladte Papirer har Kierkegaard i Virkeligheden sørget for, at det for al Tid vil være umuligt at tegne hans Billede uden Gang paa Gang at lade ham selv komme til Orde. Carl Jørgensen har fulgt det Princip: hellere for meget end for lidt af Kierkegaard selv.

I Egenskab af Læge maatte de to bevægede Aar 1838 og 1848 i særlig Grad paakalde Forfatterens Opmærksomhed. Og hvad 1838 angaar, saa peger han paa Kierkegaards *Flytning*, fra Løvstræde til-

bage til Faderen og Broderen, som en væsentlig Aarsag til de forskellige Tildragelser og Optegnelser. Der er ingen Tvivl om, at det har været et afgørende Skridt for Kierkegaard at bekvemme sig dertil. Der kunde her passende være henvist til den opbyggelige Tale fra 1844: »Tænk paa din Skaber i din Ungdom,« hvor det bl. a. hedder: »Da viser der sig en Nødvendighed af at vende tilbage til, hvad der engang var saa skønt, men som dog siden blev forsmaaet, forglemt, overset, besmittet, og hvortil enhver dog nu med en vis Beskemmelse tager sin Tilflugt... men var det da ikke en Velsignelse, at man havde noget at vende tilbage til etc.« (Sml. V. I Udg. IV S. 136). Flytningen er bare utilstrækkelig til Forklaring af Optegnelsen om »Forbandelsen over Familien«, »den ubeskrivelige Glæde« og »Takkebønnen for at Faderen endnu er i Live«: Der maa være sket noget meget indgribende. Dette synes da ogsaa at fremgaa af et andet Dokument i Sagen, »Kierkegaards Brev til Boesen fra Hillerød, dateret 17. Juli«. —Kanske maa den ubeskrivelige Glæde karakteriseres efter Lægeskøn som noget febrilt eller manisk? Det forhindrer ikke, at vi staar overfor det store Vendepunkt i Kierkegaards Liv, en Opvækkelse, der forvandlede ham fra forloren Søn og Døgenigt til et maalbevidst Menneske, der endelig var naaet dertil, at han vilde være Kristen. Hvorledes man saa ellers vil forestille sig Faderens Indgriben, ved en Festlighed i Hjemmet i Anl. af 25 Aars Fødselsdagen, eller vel snarere ved et Besøg af Faderen den Dag i Løvstræde med Forsøg paa at vinde den forlorne

Søn tilbage, kan være lige meget. Faderens Meddelelse af Forbandelsen over Familien har gjort et dybt Indtryk, som det ogsaa ses af en Optegnelse i 1843 (IV A 144) om »den gaadefulde Familie.« Men først i Februar 1846, otte Aar efter Begivenheden, betroede Kierkegaard Papiret: »Det forfærdelige med den Mand...« (VII, A5): Udgangspunktet for den øjensynlige Forbandelse.

Vi kommer dernæst til *Paasken 1848*. Her undrer det mig, at Forfatteren ikke som i 1838 henviser til den nu forestaaende Flytning, denne Gang i modsat Retning bort fra Fødestedet, Barndomshjemmet og alle dertil knyttede Minder; og Paasken var de sidste Dage i det gamle Hjem. Dette kan ikke andet end have bevæget Kierkegaard dybt, selvom Dagbogen ikke taler derom. Sagen var nemlig, at der var noget andet, som ganske overskyggede Flytningen, gjorde Skærtorsdag og Langfredag til sande Helligdage for ham og foraarsagede et kristeligt Gennembrud. Men hvad var det? Det var Beskæftigelsen med *Luthers Forkyndelse af Frelsen af Naade ved Troen paa Jesus Kristus*. Uheldigvis kommer Forfatteren af Sted med først at gøre opmærksom paa Optagetheden af Luther under 1849 (S. 45), hvad der skulde være betonet under 1847 og det følgende Aar. Forfatteren er ubekendt med en Opsats af *Gerhard Niedermeyer* i Vierteljahrsschrift der Luthergesellschaft for 1927: »*Ostern bis Pfingsten 1848, die Wende in der religiösen Krise Søren Kierkegaards, zugleich seine erste und entscheidende Berührung mit Luther.*« Det er derfor for lidt at fremhæve det

febrile og mulig ekstatiske, der har ledsaget Krisen. Det var spørgsmålet om Syndernes Forladelse, det stod på for Kierkegaard; her hjalp Langfredags Evangeliet ham op af »Fortvivlelsen«, det Emne, han just var beskæftigt med ved Udarbejdelsen af »Sygdom til Døden«. Derfor er der en ny Glædestone over Optegnelserne i den følgende Tid, hvor han taler om Syndernes Forladelse, saaledes bl. a.: »Dine Synder er dig forladte,« dette er de Christnes Tilraab til hinanden, med dette Tilraab gaar Christendommen gennem Verden ... (VIII, A664) og »Frimodig for Gud ved Troen paa mine Synders Forladelse haaber jeg ogsaa at være modnet for noget højere.« (IX A63, 848) o. s. v. En hel anden Ting var det, at Kierkegaard hurtigt blev opmærksom paa, at »det største var ikke at have fattet det højeste men at gøre det,« som han siden udtrykte sig, hvorved Efterfølgelsens mange Problemer meldte sig og krævede Besvarelse og Efterlevelse i Hverdagen.

Det maa kaldes saare prisværdigt, at Forfatteren har helliget et helt Bind til Granskning af *de tavse Aar* i Kierkegaards liv. Det er ogsaa en saare interessant Periode, uden hvilken man mangler Forudsætning for at forstaa Kirkekampen. Forfatteren holder sig væsentlig til Journalerne. Det undrer mig, at han ikke gør noget ud af den Serie Optegnelser vedrørende *Mynster*, som vi finder i Papirerne X, 6 B 171—236. Her findes ellers et passende Modstykke til den udmærkede *Opsats om Mynster*, som vi møder i V Bind S. 15—89. Bortset fra Andeholdelse af Udtrykket: »Menneskeædere«

om Præsterne undlader Forfatteren ellers at tage Stilling til Kierkegaards voldsomme Angreb paa Kirken og Præsterne, men overlader i Stedet til Læserne selv at træffe Afgørelsen. Venter man dog ikke i det mindste nogle vejledende Ord i en Biografi? Men Forfatteren er maaske bange for at havne i den Grøft, hvor Hj, Helweg endte. Ved sit skaanselsløse Angreb sørgede Kierkegaard for, at han aldrig kan stilles op som en Kirkefader ved Siden af Mynster og Grundtvig, men er hans Indflydelse i det lange Løb derfor blevet mindre? Karikeringen af Forholdene er let at se, men hans Redelighed kommer ingen uden om, der virkelig sætter sig ind i Tilstanden i den danske Kirke og Kirkekampens Forløb.

Der var nok adskillige andre Ting, man kunde have Lyst at fremdrage, men det faar være. Alle Indvendinger til trods paa dette eller hint Punkt føler jeg kun Trang til at ønske Forfatteren til Lykke med Afslutningen af den mangeaarig Beskæftigelse med Kierkegaard og det smukke Resultat. Han har skænket os en solid og værdig Afløser af E. Geismars brogede Biografi. Der er tilmed kommet et tiltalende Værk ud af det, hvad Udstyrelse angaar, og Forfatteren har fundet de helt rigtige Illustrationer frem til at pryde de forskellige Bind i nydelig Gengivelse. Jeg skulle dog mene, at Dødsmasken ikke forestiller Petrea Kierkegaard, men derimod *Nicoline Kierkegaard*. Masken tilhørte nemlig S. A. K. Lund, Nicolines Barnebarn og har ikke noget med den anden Gren af Familien at gøre. Det er Agent Chr. Lund, der har ladet Masken tage ved

hans Hustru Nicoline f. Kierkegaards Død i 1832. Fejltagelsen skyldes Bymuseet og ikke Forfatteren. Der findes overhovedet ikke noget Billede af Petrea Kierkegaard, idet *Billedet hos Troels-Lund* (Bakkehus og Solbjerg) S. 69, der udgives for Petrea Lund og at være et Daguerreotypi fra Begyndelsen af Trediveerne, hvor man ikke kendte den Slags, i Virkeligheden er Gengivelse af et Maleri, der forestiller Nicoline Kierkegaard.

Efter hvad der siges, har Carl Jørgensen haft den Glæde, at hans store Værk om Kierkegaard paa ligeved 1000 Sider har fundet god Afsætning hos Publikum. Det er vel fortjent, vi lever jo ikke for ingen Ting i en Kierkegaard-Tid. Billigudgaven af Værkerne krævede i Grunden ogsaa at efterfølges af en grundig og tilforladelig Biografi af Manden for det hele. Den har vi nu faaet, og man kan kun ønske, at mange vil tage sig Tid til at lære Baggrunden for de berømte Værker at kende og fremfor alt stifte nærmere Bekendtskab med en af de største Aander, og vel det ejendommeligste Menneske, der har levet i Danmark.

Villads Christensen.

Hartmut Metzger:

KRITERIEN CHRISTLICHER PREDIGT
NACH SØREN KIERKEGAARD

Arbeiten zur Pastoraltheologie, Band 3.
Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1964,
196 S. engl. brosch. DM 24.-

Bogen indeholder forfatterens disputats, han fik antaget af den evangelisk teologiske fakultet ved universitetet i Wien. Temastillingen er tankevækkende og aktuel; der findes endnu ikke mange ar-

bejder, som belyser Kierkegaards betydning for den kristelige homiletik. Det er ikke tilfældigt, at der næsten samtidig med Metzgers bog udkom et lignende arbejde fra katolsk side, bogen af Guido Schüepf: *Das Paradox des Glaubens. Kierkegaards Anstöße für die christliche Verkündigung.* Kösel Verlag, München 1964.

H. Metzger forstår sin opgave således, at han vil give en redegørelse for Kierkegaards væsentlige principielle intentioner, ikke undersøge Kierkegaards udkast til en »christelig Talekunst«, som han slet ikke behandler, eller klarlægge hans opbyggelige talers struktur. Arbejdet falder altså inden for den principielle, ikke den praktiske homiletiks rammer. Værdifuld er Metzgers sammenligning af Kierkegaards og Bonhoeffers opfattelse af forkyndelsesformål og -kriterier, selv om man kunne ønske en mere grundig behandling af dette punkt. Det samme gælder det problem, om Bultmanns hermeneutik har ret at påberåbe sig Kierkegaard. Metzger, som i det væsentlige argumenterer fra det, Kierkegaards samlede værker indeholder, – papirerne kender han ikke så meget til – fremstiller rigtigt prædikantens eksistentielle ansvar i modsætning til spekulativ betragtning og objektiverende tendenser i ortodoksien. Begreberne samtidighed og forargelse undersøges grundigt. Hovedvægten ligger i de tre sidste af bogens seks kapitler, hvor forfatteren opstiller tre definatoriske bestemmelser angående prædikens struktur. Prædiken forstås 1) »als vom Aergernis geprägte Dialektik der Mitteilung, 2) als Vorgang der Besonderung in pole-

mischer Antithese zur religiösen Betrachtung, 3) als Ort der Verkündigung des Unbedingten; des in der Unbedingtheit seiner Forderung und Gnade barmherzigen und heiligen Gottes.«

Selv om bogen ikke for den kyndige rummer så mange nyheder, er den dog nyttig, fordi den klarlægger, at Kierkegaard ikke bare er et korrektiv for kirkenes dogmatik, men også for dens homiletik. Men de konsekvenser for den praktiske homiletik, især for dennes sjælesørgerbetydning, redegør bogen ikke, måske fordi forfatteren har beskæftiget sig for lidt med den for Kierkegaard centrale kategori »opbyggelse«.

Henning Schrøer.

KIERKEGAARD UND DIE NATUR

Am 5. Mai 1964 erschien das Buch von Arild Christensen »Kierkegaard og Naturen«.¹ Es handelt sich um einen Vortrag, der in der Kierkegaard-Gesellschaft in Kopenhagen gehalten wurde und der hier in erweiterter Gestalt wiedergegeben wird. Man muss bei einer gerechten Beurteilung dieses festhalten. So wird man finden, dass die Schrift das Thema Kierkegaard und die Natur zwar bei weitem nicht erschöpft, aber doch wertvolle Bemerkungen und Gesichtspunkte, auch neue Gesichtspunkte, zum Thema bringt.

Das Thema ist in Wirklichkeit recht umfassend, insbesondere da der Verfasser nicht nur die dichterische Natur-

schilderung im Werke Kierkegaards erhellen will, sondern auch auf seine Anschauungen über die Natur und über die Naturwissenschaft eingeht, Dinge die natürlich aufs engste miteinander zusammenhängen. Die meisten dieser Themen hat der Verfasser deshalb nur recht skizzenhaft darstellen können.

Es ist der junge Kierkegaard, der Kierkegaard der frühesten Aufzeichnungen für den sich der Verfasser ganz besonders interessiert und der überhaupt in der Schrift in erster Reihe behandelt wird. Das heisst nun wieder, dass die Beziehungen Kierkegaards zur Romantik, was die Naturauffassung und die Naturschilderung betrifft, in den Vordergrund treten. In einem ersten einleitenden und orientierenden Kapitel gibt der Verfasser deshalb die »Voraussetzungen«. Hier behandelt er nach einigen Bemerkungen über die neuplatonischen Voraussetzungen und über die Sprache der Hieroglyphen die Naturauffassung bei einigen deutschen Romantikern, vor allem bei solchen, die Kierkegaard zitiert oder deren Bücher er besass, z. B. Naturschilderungen Eichendorffs oder Betrachtungen in G. H. Schuberts »Die Symbolik des Traumes«. Es folgt dann ein zweites Kapitel, in dem der Verfasser mehrere Aufzeichnungen des frühen Kierkegaard zitiert und nun im Stande ist, romantische Züge und eine gewisse Verwandtschaft mit den im ersten Abschnitt besprochenen deutschen Romantikern nachzuweisen. Dies ist als ein wesentliches Verdienst des Buches hervorzuheben.

Die Einwirkung der Romantik, die

¹ Arild Christensen: Kierkegaard og Naturen, Graabrødre Torvs Antikvariat, v. Severin Petersen, København (90 p.).

der Verfasser in den Naturschilderungen des frühen Kierkegaard feststellt, ist also deutlich. Und doch hätte er zugleich hervorheben können, dass es ebenso charakteristisch für ihn ist, dass die romantischen Gedankengänge nicht über eine gewisse Grenze hinausgehen. Von dem extremen Mystizismus und der besonderen Naturphilosophie der Romantik hält er sich fern. Es besteht, und das wäre ebenfalls zu betonen, ein Abstand zwischen ihm und dem Phantastischen bei Gestalten wie Baader und Schubert, für die er sich freilich interessiert hat. Streng genommen war Kierkegaard nie ein Romantiker im eigentlichen Sinne des Wortes. Was in vielen der zitierten Stellen vorliegt, ist im Grunde nur Kierkegaards Benutzung einer Reihe romantischer Elemente zur Poetisierung seiner Darstellung, ohne dass die letzten Konsequenzen gezogen werden. Manches ist nur geistreicher, witziger und stimmungsvoller Schmuck. Und bald sehen wir, worauf der Verfasser ebenfalls aufmerksam macht, dass Kierkegaard die romantischen Elemente ganz von sich abstreift und ein unmittelbareres Verhältnis zur Natur sucht. Der Verfasser zitiert in diesem Zusammenhang im Zentrum seines Buches die berühmte Stelle in dem Abschnitt »In Vino veritas« in »Stadien auf dem Lebenswege«, wo William Afham zu einem Winkel im Walde »Grib Skov« flieht, um in paradoxaler Weise hier, wo acht Wege zusammenstossen, die Einsamkeit zu suchen und zu finden.²

Kierkegaard war in ungewöhnlicher Weise im Stande, die Romantik zu ver-

stehen und zu charakterisieren, weil er selbst grosse Stücke von einem Romantiker in sich gehabt hatte. Eine bedeutende Anzahl romantischer Motive finden wir bekanntlich in seinen ersten Werken und zwar nicht nur was die Naturauffassung betrifft. Wir beobachten eine eigenartige Doppelheit in den Zeichnungen des jungen Kierkegaard, indem er sich sehr von der Romantik (insbesondere der Frühromantik) angezogen und sich ihr offenbar verwandt fühlt und sie doch gleichzeitig als ein Aussenstehender betrachtet und charakterisiert und den Abstand seiner Zeit zu ihr hervorhebt (z. B. I A 139). Angezogen wurde der frühe Kierkegaard von der Unruhe der Romantik (IA 203), die in seinen Augen mit ihrem unbefriedigten Drang zusammenhängt, der nie Befriedigung findet (IA 155). Diese unbefriedigte Sehnsucht verbindet sich bei den Romantikern mit dem genussreichen Schwelgen der Phantasie (II A 638). Wir finden diese phantasievolle Sehnsucht in den romantischen Naturschilderungen, die auf den jungen Kierkegaard wirkten. Vor allem wurde er aber von dem Nihilistisch-Ästhetischen der Frühromantik angezogen, also dem Verzweifelten, das seiner eigenen Zeit, der Heine-Büchner-Zeit verwandt war. Manches in den ersten Werken ging aus der Auseinandersetzung mit dieser Romantik hervor. Indem er in

² Man ist sich nicht ganz darüber einig, wo dieser Ort in Grib Skov gelegen war. Die Diskussion darüber blüht immer wieder auf, so neulich aufs neue in »Berlingske Tidende« vom 5.6., 26.6 und 3.7. 1966.

diesen Werken das Romantische in sich »entleerte«, distanzierte er sich zugleich davon.

Später hat er sich immer wieder kritisch mit dem Pantheismus der Goethezeit auseinandergesetzt. Diese Diskussion beginnt früh in den Tagebüchern. Der Unterschied zwischen Christentum und Pantheismus beschäftigt ihn. Er bezeichnet nicht nur die Verflüchtigung der Person durch Wollust, sondern auch diejenige Poetisierung der Welt, durch welche die bewusste Existenz aufgegeben wird, als die Karikatur des Pantheismus (II A 464).

Zwischen dem dritten Kapitel, das von der Auffassung der Naturwissenschaft handelt, und den ersten Kapiteln des Buches besteht ein enger Zusammenhang. Der Verfasser beschäftigt sich hier z. B. mit dem bekannten Brief des jungen Kierkegaard an seinen Verwandten, den Naturforscher P. W. Lund³ und macht mit Recht darauf aufmerksam, dass die Art, in der hier von Naturwissenschaft und den Naturforschern gesprochen wird, dadurch zu verstehen ist, dass Kierkegaard an die Naturwissenschaft der romantischen Zeit denkt. Der Brief deutet auf eine Zeit zurück, in der er ein unruhig Suchender und ein Zweifelnder war. Es ist bezeichnend, dass er von der Faustgestalt und dem Faustischen spricht. Faust war ihm der personifizierte Zweifel, der Zweifler, der verzweifelt. Deshalb nennt er mitunter seine Zeit faustisch oder auch ahasverisch. (Vgl. IA 181).

³ IA72; Breve og Aktstykker vedrørende S. K. I, s. 32 ff.

Wenn der junge Kierkegaard öfters, wenn von den göttlichen Geheimnissen der Natur die Rede ist, von dem Paradiesischen und von Adam spricht, der den Tieren Namen gab, indem Namengebung hier Naturerkenntnis ist, so denkt er, wie ich annehme, an Hamann und an dessen Auffassung von dem Ursprung der Sprache. Jedenfalls wird man bei Hamann entsprechende Vorstellungen finden. Dieser schreibt z. B. in »Des Ritters von Rosenkreutz letzte Willensmeinung«:⁴

»Adam also war Gottes; und Gott selbst führte den Erstgeborenen und Ältesten unsers Geschlechts ein, als den Lehenträger und Erben der durch das Wort seines Mundes fertigen Welt. Engel, lüstern sein himmlisches Antlitz anzuschauen, waren des ersten Monarchen Minister und Höflinge. Zum Chor der Morgensterne jauchzeten alle Kinder Gottes. Alles schmeckte und sah, aus erster Hand und auf frischer Tat, die Freundlichkeit des Werkmeisters, der auf seinem Erdboden spielte und seine Lust hatte an den Menschenkindern. – Noch war keine Creatur, wider ihren Willen, der Eitelkeit und Knechtschaft des vergänglichen Systems unterworfen, worunter sie gegenwärtig gähnt, seufzet und verstummt, gleich dem delphischen Dreyfuss und der antimachiavellischen Beredsamkeit des Demosthenes an der Silberbräune; oder höchstens in der wassersüchtigen Brust eines Tacitus keucht, röchelt und zuletzt erstickt. –

⁴ Hamanns Schriften, hrsg. v. Fr. Roth IV, 32; Sämtliche Werke, hrsg. v. Josef Nadler III, S. 32.

Jede Erscheinung der Natur war ein Wort, – das Zeichen, Sinnbild und Unterpfeiler einer neuen, geheimen, unaussprechlichen, aber desto innigeren Vereinigung, Mittheilung und Gemeinschaft göttlicher Energien und Ideen. Alles, was der Mensch am Anfange hörte, mit Augen sah, beschaute und seine Hände betasteten, war ein lebendiges Wort; denn Gott war das Wort.«

Es handelt sich hier um die Gemeinschaft des sich offenbarenden Gottes mit seinem Geschöpf, also um die ursprüngliche Einheit von Wort und Wahrheit, und um die paradisische Gemeinschaft aller Kreatur.

Die letzten, kürzeren Abschnitte des Buches handeln von dem späteren Kierkegaard, von »Natur und Existenz«. Der Verfasser führt hier einige Stellen aus der Unwissenschaftlichen Nachschrift an, wo gesagt wird, dass Gott nicht in der Natur zu finden sei, obwohl diese sein Werk ist; man könne nur durch das Gottesverhältnis Gott überall sehen. Hier geht es weder um »Einsicht« in die Natur noch um naturwissenschaftliche Erkenntnis. Es handelt sich darum, die Natur mit den Augen des Glaubens zu sehen, also um die Einsicht, die immer wieder in den späteren Tagebüchern ausgedrückt wird: »at jeg, naar jeg forundret gaar i den lyse Nat og betragter Stjerneerne, at jeg saa tør sige: Det er min Faders!« (X, 2, A 186).

Es ist im Grunde merkwürdig, dass noch niemand das Thema Kierkegaard und die Natur in einer grösseren Abhandlung behandelt hat. Arild Christensens Buch zeigt uns die Bedeutung des

Themas. Was den späteren Kierkegaard betrifft, möchte ich seine Furcht vor den verderblichen Wirkungen der modernen Naturwissenschaft hervorheben. Er fürchtet, die Naturwissenschaft werde die Religion der neuen Zeit werden (X, 4 A 232). Und er fürchtet vor allem, dass die Autorität der Naturwissenschaft in der neuen Zeit eine Gefahr für das rechte Bibelverständnis sein wird. Es ist nämlich leicht zu sehen, dass die Vorstellungen der Bibel, was die Natur betrifft, völlig veraltet sind. Die Aufgabe besteht also darin, dies ohne weiteres zuzugeben und gleichzeitig darauf aufmerksam zu machen, dass die Naturauffassung der Bibel völlig gleichgültig ist. Die Bibel wollte nämlich keine Naturerkenntnis geben; sie hatte nur *ein* Anliegen, musste sich aber notwendigerweise in der Sprache ihrer Zeit ausdrücken. *Unsere* Aufgabe ist es, das *eigentliche* Anliegen der Bibel, das in dieser Sprache ausgedrückt ist, zu hören, indem wir es sozusagen in unsere Sprache übertragen. Für das richtig verstandene Christentum ist also die Naturwissenschaft keine Gefahr. Ich verweise besonders auf X, 5, A 73.

Man darf, wie gesagt, nicht den Fehler machen, alles vom Verfasser zu verlangen, da er nicht alles hat geben wollen. Man muss hervorheben, dass er eine ausgezeichnete erste Orientierung über sein Thema gegeben hat. Das Buch ist mit der Wiedergabe von einigen romantischen Gemälden (Caspar David Friedrich) geschmückt, wodurch ebenfalls die romantischen Elemente in der Naturschilderung des jungen Kierkegaard

hervorgehoben werden. Die in dem Text zitierten Naturschilderungen Kierkegaards sind sehr gut gewählt und geben einen starken Eindruck von seiner dichterischen Virtuosität. Es ist nicht schwer in einer Schrift über Kierkegaard zu fesseln, wenn man ihn selbst in genügendem Masse zu Wort kommen lässt.

Steffen Steffensen.

THE CONCEPT OF IRONY

by Søren Kierkegaard, translated from the Danish into English by Lee M. Capel, published in 1965 by Harper & Row, New York. 442 pp. Price: \$ 7.50.

The Americans and the British have had to wait a long time to see Magister Kierkegaard's dissertation in their own language. It is a fact that three different American translators put their hand to the task—only to give up in defeat. *The Concept of Irony* is not a work easy of translation or easy of interpretation. Even the examiners at the University of Copenhagen complained at the time about the style. If the Danish was intricate to begin with, how much more difficult the task of a translator!

Lee M. Capel succeeded where others failed. His text reads smoothly. While faithful to the original, the translation is—happily—English-English, not Danish-English. The merit is that Mr. Capel walked successfully the razor's edge between slavish imitation of Kierkegaard's early Danish style, on the one hand, and a free-wheeling paraphrase into English, on the other. In short, Kierkegaard's dissertation, as presented by Lee Capel, is neither better nor worse than it is in

Danish. That is to its credit, and that can be called fidelity.

Although Mr. Capel acquitted himself nobly as a translator, he did not think his job was done merely by rendering Kierkegaard's text into English. He went ahead to provide us with an admirable »Historical Introduction«. Thirty-four closely printed pages long, it supplies the reader with all he needs to know about the milieu in which Kierkegaard wrote, the intellectual climate of the times, the people at whom he was making sly jibes, and the temper of the young Kierkegaard's mind.

As if this were not benefits enough, Mr. Capel proceeded to give us an Appendix of one hundred pages, embodying meticulous notes, perceptive commentary, a multi-lingual glossary, and every other bit of apparatus that a scholar could possibly desire. In so doing, he unlocked many treasures of Scandinavian scholarship for us. But he is more than translator and transmitter. It is evident that he did a lot of scouting about on his own.

The preparation of this translation with commentary was obviously an enormous labor, exceedingly well done. May its late, lamented author rest in peace.

Howard A. Johnson.

Carnell, John Edward:

THE BURDEN OF SØREN KIERKEGAARD

Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishings Co., 1965. 174 pp. \$ 3.50

Professor Carnell has written a study that will serve to introduce SK to many con-

servative American Protestants among whom he has generally a poor reputation. Rather perversely Carnell insists on referring to SK's "system." He devotes little attention to the objects of SK's polemic, preferring to present the "burden" of SK to writing a scholarly book for scholars. The first sentence after the quote from *Phaedo* on p. 45 is a non-sequitur. Carnell, generally does not emphasize the irony and humor of SK, and the "No" section of the last chapter indicates that SK has not caused Carnell to raise at least one fundamental question regarding his conservative theological authoritarianism. Let's hope the intended audience reads this book and also that they do not stop with it.

Robert L. Perkins.

Gaerlick, Herbert M.:

THE ANTI-CHRISTIANITY OF KIERKEGAARD, A STUDY OF THE CONCLUDING UNSCIENTIFIC POSTSCRIPT

The Hague: Martinus Nijhoff, 1965. 73 pp. Gl. 8,75

Gaerlick has attempted to assess the "anti-Christianity" of the *Postscript*. It is, of course, no surprise that he is able to find elements in this book which are not entirely Christian, for SK wrote the book as an expression of immanent religion and not as an expression of Christian theology or existence. The exemplar in the book is Socrates, not Christ. Thus Gaerlick is in the unenviable position of having discovered the obvious for the wrong reason. Gaerlick even admits that the *Postscript* is not fully Christian and it was not meant to be (p. 7), but then

proceeds to attack it for not performing as he admits it was not intended to.

In the first chapter Gaerlick pleads for a departure from the dominant modes of American scholarship, namely the synoptic and biographical interests. "What is needed is a philosophic examination and criticism of Kierkegaard's position." Such a criticism of SK scholarship in America is all the rage at the present time, but it fails to mention a dozen or so penetrating articles that have appeared in American journals and the dissertation literature which contains some excellent materials. But worse still, Gaerlick's own "philosophical examination" is carried on without regard for the internal structure of SK's authorship (the stages), the external form (the pseudonyms) and the polemical aspect (against Hegelianism, romanticism, and the watering down of Christianity). The reviewer challenges whether any legitimate "philosophical examination" can be carried on which neglects these factors. For instance, the word, *Fortnuft* which is so often the object of SK's criticism must be defined historically, for the word is not univocal. We hope, as does Gaerlick, that a "philosophical examination" will occur, but it cannot be accomplished by neglecting the historical dimension.

One is never quite sure Gaerlick sticks to the meaning of SK's text. For instance, Gaerlick attacks "ordinary conversation" for it "forbids the meaningful statement of that which clams to be absolutely apart from everything" (p. 11). He then quotes a juicy passage against the "system". SK, though skeptical of the power of any

language to express the unique never confused the "system" with "ordinary conversation.

One thinks that Gaerlick's strictures against language are more severe than SK himself would have insisted. Yet Gearlick's view that Climacus' attack on reason avoids a self-referential inconsistency is quite clever and deserves close attention (pp. 16–18).

The third chapter on subjectivity is quite brief. It is excellent except for the sentence, "Subjective truth is an ethical attitude of an individual toward a doctrine" (p. 21). Such an interpretation is far too narrow if not mistaken. SK's view of ethics is that the ethical is objective, universal, and an end in itself. Thus the ethical is not included in the subjective. Subjective truth is thus an ethico-religious commitment (Religion A) or a Christian commitment (Religion B). It is rather puzzling that Gaerlick would fall into the trap of referring to an attitude toward a *doctrine*, which is an expression in language, in view of his critique of language as, to a great extent, a falsification of existence.

The anti-Christianity referred to in the title of the book is related to Gaerlick's views that there are no reasons for accepting the Paradox and that if any could be found these reasons would encounter the same objections which Climacus put forth in his critique of reason (p. 29). However, Climacus does have reasons to accept the Paradox: he is interested in his own eternal happiness (p. 62). This interest according to Gaerlick is "profoundly anti-Christian"

and constitutes his religious offense. Thus Gaerlick offers his own views as more Kierkegaardian than those of Kierkegaard himself.

There are three objections. First, the Paradox occurred because God was interested in man's eternal happiness. Thus it would be a religious offense not to be interested in one's own eternal happiness. Second, for a human being to forget his finitude to the point of being disinterested in his eternal happiness is to exist in the aesthetic or ethical stages and is itself a religious offense. There is, of course, one other possibility: madness; to suggest we can be uninterested in our eternal happiness and not be guilty of a religious offense is to suggest we are or can be like God. Third, SK corrects the inadequacy of Climacus' views in the *Edifying Discourses* and in *Training in Christianity*.

There are other criticism of the book which should be mentioned briefly. Gaerlick's view that the offence to the heart follows from the offence to understanding (p. 37) is simply phenomenologically and theologically incorrect. Does God really expect men "to reach Him by their own efforts" (p. 49)? Is H. Richard Niebuhr referring to common sense in the quotation used (p. 30) as the lead sentence in Gaerlick's paragraph would have us think (p. 29)? Is Anselm correctly quoted (p. 50)? Are *all* possibilities as to the nature of God equally possible (p. 49)? The first two sentences on p. 50 suggest that God has a Christian nature. Does that have any meaning?

Gaerlick has produced a book that is not itself a great contribution to SK scholarship. Yet if persons react to it as a goad, I am sure the author will be pleased.

Robert L. Perkins.

Gerdes, Hayo:

SÖREN KIERKEGAARD. LEBEN UND WERK.

Sammlung Göschen, Band 1221, 134 S.,
Walter de Gruyter & Co., Berlin 1966.

Es ist erfreulich dass nun auch in der beliebten und bewährten Sammlung der Göschen Bändchen die eine allgemeine Orientierung über Stand und Ergebnisse der Wissenschaft bieten wollen, Leben und Werk Kierkegaards dargestellt werden. Dieser nicht leichten Aufgabe hat sich Prof. Dr. Gerdes unterzogen, der sich sowohl durch seine Übersetzungen wie durch seine zwei Monographien über das Christusbild und – verständnis Kierkegaards als Kenner ausgewiesen hat.

Gerdes beabsichtigt, mit der vorliegenden biographischen Darstellung eine »rein sachliche Darstellung des wirklich Geschehenen« zu geben, wobei er sich darauf verlässt, dass solche Darstellung »von selber die gängigen Irrtümer zerstört«. Der Leser soll für sein eigenes Kierkegaardstudium »festen Boden unter die Füße« bekommen. Die Ansprüche an sich selber sind nicht gering: »Der Verfasser hat sich demgemäss als Geschichtsschreiber an das Wort Newtons gehalten: Hypotheses non fingo.« Wird Gerdes

der hohen Forderung an sich selbst gerecht? Ist Newtons stolze Behauptung überhaupt in das Feld der Geschichte zu übertragen? Gerdes Darstellung behandelt die wesentlichen Ereignisse und Werke und schreibt einen wohlthuend leichten flüssigen Stil. Freilich kann man die Darstellung nur dann für historisch absolut zutreffend halten, wenn man sich vorher die Ergebnisse, die seinerzeit Emanuel Hirsch in seinen Kierkegaard-Studien erzielt hat, zu eigen gemacht hat. Mir scheint die Darstellung dadurch sehr einseitig zu werden. Ist denn die Analyse der Gründe für die Schwermut Kierkegaards bei Hirsch so unanfechtbar? Gerdes geht nicht einmal im Litteraturverzeichnis auf andere Gesamtdarstellungen als die von Geismar, Hirsch und Anna Paulsen ein, weil er sie offenbar nach einer eigenen Anmerkung für »Kierkegaard – wenn auch produktiv – missverstehende Literatur« hält. Wieweit der letzte Abschnitt »Kierkegaards Stellung in der Geistesgeschichte wie auch die vorherigen Vergleiche mit Nietzsche (81) und Plato (73) und der Weltliteratur (105) »hypothesenfrei« sind, diese Frage überlasse ich dem Leser. Ganz bestimmt aber trifft Gerdes mit seiner Darstellung des Pseudonyms der »Unwissenschaftlichen Nachschrift« als eines »Nihilisten« (76) nicht die Intentionen Kierkegaards. Achtet man auf die Möglichkeit, dass nicht alles so »fester Boden« ist, wie es auf den ersten Blick scheinen möchte, so ist das Buch von Gerdes als Diskussionsgrundlag ausgezeichnet brauchbar.

Henning Schröder.

Vetter, August:

FRÖMMIGKEIT ALS LEIDENSCHAFT.
EINE DEUTUNG KIERKEGAARDS.

Freiburg-München, Karl Alber-Verlag 1963.
275 S.

Dieses im Jahre 1928 erschienene Werk wird, kaum verändert, vom Verfasser erneut angeboten, ohne dass die inzwischen erschienene in- und ausländische Kierkegaard-Literatur, die recht erheblich ist und manches klärt, was vor mehr als 35 Jahren noch ungesichert war, in Betracht gezogen wird (wenn man von etwa sechs Buchtiteln absieht, die im Schriftennachweis aufgeführt werden). Der Verfasser geht also von der Auffassung aus, dass seine damalige »Deutung« auch heute noch gültig ist. Man wird in den zwanziger Jahren den Untertitel nicht so sehr beachtet haben, wonach das Buch eher einen literarischen als wissenschaftlichen Wert beanspruchen mag.

Kierkegaard wollte nie etwas anderes sein als ein »Schriftsteller«, mit der doppelten Bedeutung, dass seine Schiften der Hl. Schrift alles verdanken, dass er sich also als religiöser, als christlicher Schriftsteller verstand. Man kann eine solche Auffassung ignorieren und statt der existenziellen Sinndeutung vergangener Lebensabschnitte eine psychologisierende einführen, aber dann muss man wissen, dass man sich über das Selbstverständnis seines Mandanten hinwegsetzt. Gerade dieses dialektisch sehr differenzierte Innen- und Aussenverhältnis im Leben Kierkegaards wird dann leicht das Opfer einer zu schlanken Psycho-logik.

Ich meine daher, dass das Buch Veters schon im Grundansatz fehlgeht (und habe das schon vor dreissig Jahren angedeutet), weil es den von Kierkegaard eindeutig ausgeführten »Gesichtspunkt für die Wirksamkeit als Schriftsteller«, wenn auch nicht ignoriert, so doch einer »Entwicklung« subsumiert, die das alte und simple Schema von Kindheit, Jugendzeit und Erwachsensein mit Lebensereignissen und Vorgeschieden im elterlichen Hause auffüllt und dann glaubt, alles erklären zu können. Es erscheint uns offenbar ganz unannehmbar, dass Gott noch mal mit dem Leben eines Menschen etwas anstellt, und schon gar nicht kaufen wir es einem Menschen ab, dass er sich auf ein Gottesverständnis beruft, das im Rückblick erst das Leben »erklärt«. Die Psychologen« wissen das alles besser. – Kierkegaard hat aber, vorlaufend, der modernen Psychologie alle Handhaben geboten, nur verlangt er, sein Leben rückwärts, also von seinem Endpunkt im Tode her, aufzuschlüsseln und nicht umgekehrt. Dann stimmen natürlich die üblichen psychologischen Entwicklungstheorien und tiefenpsychologischen Ursächlichkeiten nicht mehr. Es kommt dann auch keine Lebenserzählung mehr zustande, wohl aber ein geschichtliches (heilsgehistorisches) Verständnis durch die Sinngabung der einzelnen Ereignisse von ihrem *Telos* her (etwa so, wie von Max Scheler in »Reue und Wiedergeburt« dargeboten), von einem *Telos*, das Kierkegaard in wachsender Reflexion seinem Leben als Selbstverständnis abringt, das zu jeder psychologischen

»Deutung« quer liegt: Das Einverständnis mit Gott.

Vielleicht ist das alles kein Einwand gegen die Deutung Vettters, die als psychobiographische Darlegung eine Fülle von Einsichten bringt und Lebenszusammenhänge aufdeckt, die Beachtung verdienen. Es soll auch nicht bestritten werden, dass dieses Buch noch heute eine gute Aufgabe erfüllen kann, nämlich das Interesse für den grossen Dänen in unserer Zeit erneut zu wecken. Unter diesem Aspekt kann man Verfasser und Verlag für die Neuauflage nur dankbar sein. Aber gerade die letzten dreissig Jahre haben gezeigt, dass man Kierkegaard nur im dialektischen Schnittpunkt seiner Pseudonyme fassen kann, von wo aus die Werke der direkten Verfasser-schaft angeschlossen werden können. Jede Systematik ist daher zum Scheitern verurteilt, so »systematisch« auch die Einzeluntersuchung angelegt sein mag. Würde das Buch Vettters sich als eine Sammlung von Analysen anbieten, wie sie in den sechs Teilen des Buches tatsächlich aneinandergereiht sind, könnte man von einer glänzenden Kollektion sprechen denn für sich genommen ist jeder Abschnitt so eindrucksvoll und aufregend, wie es eben Leben und Werk Kierkegaards waren und noch heute sind. Aber Vetter will mehr, und hierbei beruft er sich auf Kierkegaard selber und rechtfertigt sich mit dem gleichen Recht und der gleichen Pflicht, die er für sich in Anspruch genommen habe, »welche ihn selbst bewogen, seine Botschaft nicht vertraulich, sondern im Werk auszusprechen und damit zu einer

allgemeinen Forderung zu machen« (S. 250). Hierzu aber reicht das Panorama des philosophischen Hintergrundes nicht aus, das im Detail zudem oft überzeichnet erscheint, was vor allem Kant anbetrifft.

So sehr man sich also freuen mag, dass man diese Arbeit, die in den zwanziger Jahren ihren guten Platz hatte, heute wieder erwerben kann, so sehr muss doch die Frage gestellt werden, ob es richtig ist, auch unserer Zeit wieder mit dem Ballast eines Lebens zu kommen, der die private Sphäre noch tiefer ausleuchten möchte, als es schon in den Tagebüchern Kierkegaards geschehen ist. Die Frage lautet doch, ob die existenztheologischen und existenzphilosophischen Anstösse in der Folgezeit wirklich ausgetragen wurden oder ob man nicht Gefahr läuft, sich wie zu Kierkegaards Zeiten wieder – wenn auch in anderer Weise – der Geruhsamkeit zu überlassen; denn die äussere Geschäftigkeit geht doch weitgehend auf Kosten der Innerlichkeit, der »Frömmigkeit als Leidenschaft«. Wenn Vetter in dieser Richtung seinem Buche eine Aufgabe zutraut, dann allerdings mag es noch einmal vollauf berechtigt erscheinen, es erneut anzubieten, und selbst dann, wenn es nur »jenen Einzelnen« fände, den Kierkegaard »mit Dankbarkeit« seinen Leser nannte. *Walter Rest.*

Crombie, I. M.:

AN EXAMINATION OF PLATO'S DOCTRINES, I-II, London 1962-63. (Routledge & Kegan Paul).

Kierkegaards Opfattelse af Platon var medbestemt af Hegels og Schleier-

machers, især hvad angaar Dialogernes tidslige Rækkefølge og dermed Ideelærens Udvikling. For at gøre sig dette klart maa Kierkegaards Læser være kendt med den senere Tids Undersøgelser af Platon.

Det foreliggende Værk giver imidlertid Indtryk af, at i Platonforskning kan alt være sandt. Det bestaar hovedsageligt af udtrykkelige Antagelser med Forbehold. Udarbejdelsen er sket paa Opfordring af Professor A. J. Ayer, og den skrivendes Forudsætninger er overalt tydelige; flere Steder søges Platon reddet fra sig selv og bragt i tilnærmet Overensstemmelse med Forfatterens Standpunkter.

Det bliver ubegribeligt, hvorledes Platon skulde have udviklet Ideelæren, hvis han først og fremmest havde set de Vanskeligheder, som forekommer Crombie det vigtigste.

Et Forsøg paa at indordne Platon i græsk Tænkning sker kun løseligt (Heraclit og Sokrates ligestilles som Stamfædre). Sammenhængen mellem alment græsk Tankesæt og Ideelæren paavises ikke.

Værkets Tendens fremgaar for Exempel af, at der i det for øvrigt utilfredsstillende Afsnit om Platons Religion argumenteres for, at Mythen i Phaidros om Sjælens Himmelvandring kan forstaas atheistisk.

Bogens Værdi maa ses deri, at den leder til Texterne selv. Den synes mere anvendelig som Kommentar end som Indledning, forudsat naturligtvis at Brugeren er opmærksom paa den omtalte nutidsprægede Tendens. *Arild Christensen.*

Merz, John Theodore:

A HISTORY OF EUROPEAN THOUGHT IN THE NINETEENTH CENTURY

New York: Dover, 1965. Four volumes, paperback, \$ 11.00.

Dover Publications has published various new books and reprinted selected older books in all kinds of subjects ranging from Aristotele and Aquinas, Buddhism and beauty, China and chess to Yoga and the Wizard of Oz. Now in the publication of Merz's *History of European Thought in the Nineteenth Century* (originally published 1904–1912) there is again available this heroic attempt to sketch in some detail a *speculum mentis* of the past century, which, of course, is still much alive. The first two volumes concentrate upon conceptions of knowledge and nature in the natural sciences and mathematics and the last two volumes upon philosophical thought.

The value of the set lies chiefly in its scope and detail. There is not only the sweep of the Nineteenth Century, but the continent is included in a way somewhat unusual in British publications. The detailed approach extend to helpful bibliographical data and an excellent index.

Coming as it did at the end of the century or the beginning of the next century, the volumes have a rather refreshing unpatronizing attitude toward their subject. There is a kind of contemporaneousness or diminution of distance which permits unfamiliar or even supposedly outmoded thought to stand forth on its own.

These very characteristics of scope, detail, and closeness, however, make the

omission of Kierkegaard all the more surprising. Merz does mention Duke Karl August's military tutor, Knebel, and Lord Monboddo, but he does not have a single word on the man whom Meyer's *Konversations-Lexicon* (1897, seven years before Merz's first volume) describes as »der bedeutendste Denker und eigentümlichste Prosaist. Dänemarks«. But even this token of ultimately less valuable for those interested in the larger context of Kierkegaard's thought and time.

Howard V. Hong.

Johann Georg Hamanns Hauptschriften erklärt, Bd. 4:

»ÜBER DEN URSPRUNG DER SPRACHE« ...

erklärt von E. Büchel. Gütersloh 1963, 285 pp. (Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn).

Især Bejerholm har som bekendt undersøgt Hamanns Betydning for Kierkegaard, hvad angaar Forstaaelsen af Sprogets Oprindelse og Funktion, og det er da af ikke ringe Interesse ogsaa for Kierkegaard-Forskningen, at Hamanns – overvejende mod Herder polemiske – Smaaskrifter om Sproget nu for første Gang er udkommet med en meget udførlig Indledning, næsten en Bog for sig, med Realkommentar til den som altid hos Hamann yderst vanskelige Text og med en fortløbende Tolkning.

For Hamann betød Oplysningsfilosofien Opløsning ganske som for Kierkegaard den spekulative Filosofi betød Opløsning, nemlig af den for dem eneste rette Menneskeforstaaelse, der for begge udsprang af deres Kristendoms-

forstaaelse. Deres Forstaaelse af Sprogets Oprindelse og Funktion maa begribes i Sammenhæng dermed, og det er værdifuldt, at denne Hamann-Udgave giver de bedst mulige Betingelser for en videre Beskæftigelse med disse vanskelige Spørgsmaal. N. Th.

Johann Georg Hamann:

BRIEFWECHSEL Bd. V (1783–85),

hrsgg. von Arthur Henkel. Frankfurt a. M. 1965, 528 pp. (Insel-Verlag).

Efter en længere Pause er atter et Bind af Arthur Henkels fortræffelige Udgave af Hamanns Brevveksling udkommet, omfattende Perioden 1783–85. En Del af Brevene har tidligere været offentliggjorte; men Hovedparten er hidtil utrykte.

Som bekendt havde Hamann i adskillige Aar tænkt paa en Rejse fra det fjerne Königsberg vestpaa, for at se gamle Venner og træffe nye Bekendte, som han hidtil kun havde kendt gennem Skrifter og Breve. Mange Vanskeligheder, ikke mindst af økonomisk Art, taarnede sig op, og Hamann, der med Aarene blev stærkt hypokonder, var ikke den der lod Omverdenen i Uvidenhed om hans sørgelige Tilstand.

Mere interessant end disse Bedrøveligheder og Gebrækkeligheder er det gennem Brevene, især dem til Lavater og Jacobi, at erfare om Hamanns Tilløb til Opgør med den moderne, autonome Filosofi, et Opgør hvis mest markante litterære Udtryk er Kritikken af Mendelssohns »Jerusalem«; men taget som Helhed er Brevene fra denne Periode

ikke saa betydningsfulde som fra de tidligere.

N.Th.

DIE HEGELSCHEN RECHTE, Texte ... ausgewählt und eingeleitet von Hermann Lübke.
DIE HEGELSCHEN LINKE, Texte ... ausgewählt und eingeleitet von Karl Löwith.
(Stuttgart 1962, 330 og 287 pp.; Friedrich Frommann Verlag, Günther Holzboog).

Det første af de her nævnte Bind indeholder et ret repræsentativt Udvalg af de i vore Dage vel for det meste indtil Navnet glemte Højrehegelianere, medens det andet indeholder et tilsvarende af de antagelig mere kendte Venstrehegelianere. I begge Udvalg er det dog beklageligvis nok kun fra de rent filosofihistoriske og politiske Skrifter, man har bragt Uddrag. De to Udgiveres Indledning er ret forskellige, Lübkes i nogen Grad apologetisk, Löwiths historiefilosofisk. Mærkeligt nok bringes i sidstnævnte Bind enkelte Stykker af Kierkegaard; men der er ikke gjort noget virkeligt Forsøg paa at give Læseren Forudsætninger for at forstaa Texterne i deres historiske Sammenhæng.

N.Th.

Hanne Marie und Werner Svendsen:

GESCHICHTE DER DÄNISCHEN LITERATUR

Kopenhagen 1964, 541 pp. (Gyldendal).

Har man gennem Aarene gjort sørgmuntre Erfaringer med at se hvor lidt og hvor tilfældigt selv meget kyndige Kendere af Kierkegaard ved om dansk Litteratur iøvrigt, blot fra Holberg til

Heiberg, hilser man med Taknemmelighed et Værk som dette velkomment.

Værket er udarbejdet med bestemt Henblik paa det Publikum, til hvilket det henvender sig, og Forfatterne har da heller ikke i første Række tilsigtet at fremsætte originale, opsigtsvækkende nye Synspunkter, men at give en ret let læselig Fremstilling, der ofte knytter sig nært til de kendte, nyere danske Værker om de forskellige Perioder og Forfattere.

Nogen egentlig Anmeldelse af Værket skal ikke gives her. Opmærksomheden skal blot henledes paa det, da det utvivlsomt paa fortræffelig Maade kan udfylde en tom Plads, og forhaabentlig bidrage til, at fx Kierkegaards Samtidige ikke blot betragtes gennem Kierkegaards mærkeligt slebne Brillen.

N.Th.

Nicola Abbagnano:

STORIA DELLA FILOSOFIA,

sec. ed. I-III, 684, 567 og 905 pp. (Torino 1963, Unione Tipografico-Editrice Torinese).

Abbagnanos Filosofihistorie, der første Gang udkom i Aarene lige efter Krigen, er nu kommet i en ny, revideret Udgave. Fremstillingen er, som i den første, klar og ret bred. Dispositionen er, stort set, den traditionelle; men i den foreliggende Udgave er Afsnittene om Logik, om videnskabelig Metodelære, om Etik og om politisk Filosofi ofte ret betydeligt ændrede og udvidede i Forhold til den tidligere.

For Kierkegaard-Studiet er naturligvis især Værkets tredje Bind, hvori Filosofien fra Romantikken til vore Dage

behandles, af Interesse. Forfatterens Kapitel om Kierkegaard (p. 181–200) svarer i alt væsentligt til 1. Udgavens, idet dog de bibliografiske Oplysninger er blevet supplerede, og til den Karakteristik, som Forfatteren for adskillige Aar siden gav i denne Publikations For-gænger »Meddelelser fra Søren Kierkegaard Selskabet«.

Skønt Værket som Helhed er særdeles velafbalanceret, kan der dog efter min Opfattelse næppe herske megen Tvivl om, at Platon, Kant og den moderne Existentialfilosofi, til hvis fremtrædende Repræsentanter Abbagnano selv hører, har hans særlige Bevaagenhed, og Kapitlerne derom hører til de mest værdifulde i dette Værk, der mig bekendt er den eneste moderne Filosofi-historie, skrevet af een Mand, der gaar fra Præsokratikerne og helt frem til Merleau-Ponty. I Sandhed en respekt-indgydende Præstation.

N. Th.

Helmut Thielicke:

THEOLOGISCHE ETHIK III, Ethik der Gesellschaft, des Rechtes, der Sexualität und der Kunst.

Tübingen 1964, 972 pp. (J. C. B. Mohr – Paul Siebeck).

Det første Bind af Helmut Thielickes »Theologische Ethik« udkom i 1951, det sidste – og mest omfangsrige – foreligger nu.

Til Forskel fra fremtrædende tysksprogede og dansksprogede (men tysk-tænkende) theologiske Etikere, der pure afviser at udforme, hvad man traditio-

nelt benævner Etikens specielle (eller anvendte) Del fastholder Thielicke, principielt i Overensstemmelse med Barth og paa Linie med f. Eks. Søm, for det første, at teologisk Etik i Grunden er en Del af Dogmatikken (skønt ikke just af netop Barths Fremstilling deraf!), og for det andet, at det ikke blot er teologisk berettiget, men afgjort paa-krævet at udforme ikke blot en etisk Principiære, som alle Etikere naturligvis gør, men ogsaa at udforme en anvendt Etik, der saa i sin Udformning udviser baade afgørende Ligheder med og afgørende Forskelle fra de velkendte, større romersk-katolske Fremstillinger af Moralteologi.

Det efter mit Skøn mest værdifulde ved Thielickes Etik er netop dette, at han ud fra et fast formuleret Standpunkt meget aabent og med megen Forstaaelse for vanskelige aktuelle Problemer drøfter dem og giver sine Bidrag til Løsninger ikke som Diktat, men i hvert Fald oftest netop som Bidrag i en Drøftelse, som han ikke anser for tilendebragt med hans eget Værk.

Værket er i og for sig klart nok disponeret og saadan set let nok at finde sig til Rette i; men bredt og vidtløftigt skrevet er det unægtelig med Eksempler hentede mange Steder fra og med lange Diskussioner med andre, fortidige og nutidige Etikere.

For Thielicke har Kierkegaard vel nok spillet en vis Rolle, men ikke nogen fremtrædende, selv om han har valgt en kendt Udtalelse af ham som Motto i sit sidste Bind.

N. Th.

ORDBOG OVER DET DANSKE SPROG udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1918–56, genudgivet 1966 ff. (Gyldendalske Boghandel).

Den bedste Konkordans til Kierkegaards Værker er uden Tvivl »Ordbog over det danske Sprog«, i hvis Spalter man Gang paa Gang finder prægnante Citater, og det er meget vanskeligt at forstaa, at nogen har vovet at oversætte Kierkegaard uden ustandselig at benytte Ordbogen, der med sine klare Definitioner og Fylde af Citater fra Holbergs Tid og til vore Dage er et uundværligt Hjælpe-middel til en helt nøjagtig Forstaaelse af Enkelthederne.

Det maa derfor hilses med Taknemmelighed, at Det danske Sprog- og Litteraturselskab i Samarbejde med Gyldendalske Boghandel nu lader fremstille et fotografisk Optryk af Ordbogen, som antagelig vil være komplet i Løbet af Aaret 1970.

I Optrykket er Formatet noget formindsket i Forhold til den oprindelige Udgave; men det er nok saa bekvemt som det gamle, og det er ikke gaet syn-derligt ud over Læseligheden.

Ejendommeligt nok, og værd at bemærke ogsaa her, hvor der naturligvis ikke kan være Tale om at bringe nogen egentlig Anmeldelse, men blot om at henlede Opmærksomheden paa Værket, er der en vis Forbindelse mellem Kierkegaard og Ordbogen, idet den bekendte Israel Levin, der jo en Tid fungerede som Kierkegaards Sekretær og hjalp ham med Renskrivning og Korrektur-læsning, foretog meget omfattende Citatindsamlinger fra de vigtigste skøn-

litterære Forfattere fra første Halvdel af det 19. Aarhundrede (samt f. Eks. fra Mynster og Molbech). Disse Samlinger er kommet Ordbogen til Gode, og det er ikke faa træffende Citater, Levin som den første har noteret og han har der-ved paa sin Vis bidraget til Forstaaelsen af Kierkegaard – hvad han iøvrigt næppe interesserede sig for!

N. Th.

NOTER

Under Redaktion af Flemming Chr. Nielsen og (som ansvarhavende) Hellmut Toftdahl er udkommet to Numre af et nyt Tidsskrift »Exil, eksistentialistisk Debat« (Vintens Forlag, København).

I »Tijdschrift voor Filosofie« (Bd. 27, 3. Sept. 1965, p. 521–72) har Niels Thulstrup publiceret en Undersøgelse af Kierkegaards »Om Begrebet Ironi« under Titlen »Søren Kierkegaard, historien de la philosophie de Hegel«.

Peter P. Rohdes Udvalg af Kierkegaards Dagbøger (Thaning & Appels Forlag, København) er blevet afsluttet med et 4. Bind, omfattende Perioden 1851–55.

»Orbis Litterarum« (Munksgaard, København) har 1963 udgivet et Særnummer om Kierkegaard (vol. XVIII, No. 1–2, hvortil kommer 3 Afhandlinger i No. 3–4, indeholdende Bidrag af Vilh. Anz (Zum Sokratesverständnis Kierke-